

Gérard Béaur – Jürgen Schlumbohm

A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban*

I.

Az 1960–70-es években élénken művelt és bőséges termést hozó agrártörténet Franciaországban – bizonyos mértékben Németországban is – központi helyet foglalt el a történettudományban. Franciaországban, ahol a társadalomtörténet előbb vált vezető irányzattá, mint Németországban, a 60-as évek óta eltelt időszak a rurális társadalmak történetírásának éppenséggel az aranykora. Az agrártörténet két évtizedig döntő befolyást gyakorolt a történeti művek nagy részére, ami egyben megfeleltethető az ún. *Annales-iskola* felé történő orientálódásnak. A tágan értelmezett agrártörténet már az *Annales-kör* alapítóinál – Marc Bloch esetében még inkább, mint Lucien Febvre-nél – központi szerepet játszott, és sok tanítvány ebben az irányban haladt tovább.¹ Bizonyos, hogy ezt az irányzatot már az első világháborút megelőzően és a két világháború közötti időszakban is – Németországban is – jelentős számú kutató művelte, de a vidéki népesség iránt érdeklődés mégis csak az *Annales* nyomdokain haladó történeti demográfia, valamint gazdaság- és társadalomtörténet felfutása után terjedt és mélyült el. Mindkét országban vélhetően a korabeli gazdasági-társadalmi problémák is hozzájárultak a történetírói trendek alakulásához, miként a mezőgazdaságnak a 20. század közepe óta kikényszerített átalakulása és a munkaerő drámai elvándorlása az iparba és a szolgáltató szektorba. Minden bizonnyal ezen évtizedek erőteljes gazdasági növekedése állt az agárforradalomnak és a mezőgazdaságnak az iparosodásban, illetve a rostow-i take-off-ban játszott szerepét firtató történészi kérdések hátterében.²

A kutatók érdeklődésének változása Németországban csak részben haladt párhuzamosan a nyugati szomszédokéval. Miután a 30-as években a parasztságtörténet tették meg a német népiségtörténet³ központi elemévé, 1945 után az NSZK

* Probleme einer deutsch-französischen Geschichte ländlicher Gesellschaften. In: Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (Hg.): *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18–19. Jahrhundert.* /Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte, Band 187./ Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 11–29. A kötet a 2000. november 23–25-e között Göttingenben – a Mission Historique Française en Allemagne támogatásával – megrendezett francia-német agrártörténeti konferencia előadásait tartalmazza. E tanulmány a kötethez írt bevezető. A kötet időközben Franciaországban is megjelent, vö. Reiner Prass – Jürgen Schlumbohm – Gérard Béaur – Christophe Duhamelle (Ed.) *Les sociétés rurales en Allemagne et en France, XVIIIe et XIXe siècles.* /Bibliothèque d'histoire rurale 8./ Rennes, 2004.

1 Vö. Thoen 1995; különösen Bloch 1930, 1931 és Febvre 1911.

2 Rostow 1960.

3 Ehhez lásd Oberkrome 1993. Az *Annales*-féle irányzattal való állítólagos hasonlóság erősen megkérdőjelezhető (Schöttler 2002).

történéseinek többsége bizonyos tartózkodással fordult e terület felé, az agrártörténetet specialisták szűk körének engedte át. Nagyon lassan azonban újra tudatosodott, hogy egészen a 19. századig a népesség nagy többsége vidéken élt, és az iparral és kereskedelemmel szemben túlsúlyban volt az agrárgazdaság. Az NSZK agrártörténet-írásán belül az 1970-es évekig három fő irányzatot különböztethetünk meg.⁴ A nemzetiszocialista korszak koncepcióival való folyamatosság legtisztábban Günther Franz műveiben érhető tetten, habár *A német parasztság története* című művét általában, az 1525. évi parasztháborúról szólót pedig különösen – az egyébként szokásos terminológiai váltásnak megfelelően – immáron inkább a „társadalomtörténet”, nem pedig a „népiségtörténet” fogalmával illették.⁵ Friedrich Lütge és tanítványai mindenképp a rurális társadalom szerkezetével foglalkoztak. A néhány regionális monográfia, mint Lütge összefoglaló műve, azokat a jogi normákat tárgyalja, melyek a parasztek és az urak közötti viszonyt a középkortól egészen a 19. századi agrárreformokig szabályozták.⁶ Az agrárgazdaság története állt Wilhelm Abel és göttingeni iskolája érdeklődésének középpontjában is, amely módszertanilag inkább a kvantifikáció irányába orientálódott, és így a német történettudományon belül – éles ellentétben a nemzetközi trendekkel – egészen az 1970-es évekig viszonylag elszigetelt maradt. Abel az agrárgazdaság és agrárpolitika felől érkezett a történettudományba, és a ciklikusan ismétlődő agrárválságokról és agrárkonjunktúrákról írott korai művének⁷ úttörő voltát a specialisták körén túl csak a második-harmadik kiadást követően ismerték el. Ezt követően Abelt és csoportját különösen a mezőgazdasági üzemek működési költségeinek és hozamának kérdése foglalkoztatta, nem utolsósorban pedig a feudális járadékok jelentette terhek mértéke.⁸ Utolsó főművében ezután a rövidtávú konjunktúrákat, a termés és az árdrágulás válságait állította a kutatás középpontjába,⁹ egy olyan témát, mellyel Ernest Labrousse az 1930-as években foglalkozott,¹⁰ amikor Abel még a hosszú távú trendeket, változásokat vizsgálta.

Az NDK agrártörténet-írása, melyet a Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetében főként Jürgen Kuczynski, a rostocki egyetemen pedig Gerhard Heitz neve fémjelez, már az 1950-es évektől erőteljesen fejlődött.¹¹ Ők abból indultak ki, hogy a „feudalizmus korszaka” lényegében a mezőgazdaságon alapult. Az agrártörténet az NDK történetírásának azon kevés ágához tartozott, melyet nyugaton is ismertek, természetesen csak az 1970-es évektől. Ezen belül volt bizonyos kapcsolat az NSZK-val, így különösen az Abel-iskolával¹² és a parasztháború specialistáival. Az időhatárokat

4 Áttekintést nyújt Blickle 1998; Rösener 1997: 9–17; Henning 1987.

5 Lásd különösen Franz 1933/1977; Franz 1970/1976; vö. Behringer 1999.

6 Lásd mindenképp Lütge 1963/1967.

7 Abel 1935/1966/1973/1978.

8 Lásd különösen Abel 1962/1967/1978; Achilles 1965, 1982; Henning 1969.

9 Abel 1974.

10 Labrousse 1933, vö. uő. 1944.

11 Áttekintést nyújt Harnisch–Heitz 1986; Blickle 1998; Rösener 1997: 9–17.

12 Így Henning 1970, mely megjelent a *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*-ben, melyet az Institut für Wirtschaftsgeschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR adott ki, és amely egy ott tartott előadáson alapult. Mindez akkoriban ritka esemény volt német–német tudományos kapcsolatokban.

tekintve az NDK-ban a koraujkortól a 19. századi agrárreformokig terjedő időszak állt a középpontban, térben pedig az Elbától keletre fekvő részek (Ostelbien), a *Gutswirtschaft* területe. A tekintélyes regionális és részben a lokális monográfiákban¹³ – melyek közül néhány ugyan kéziratban maradt – a paraszti gazdaság és a nagybirtoküzem [Gutsbetrieb] viszonyáról, a gazdasági innovációról vagy éppen tehetetlenségről és természetesen az osztályharcról volt szó, utóbbi nemcsak az 1525. évi nagy parasztháború, hanem kevésbé ismert zavargások, illetve a kisszerű hétköznapi ellenállás kapcsán is, melyek „az osztályharc alacsonyabb formái” címszó alá kerültek.

A francia agrártörténeti munkákat hozzátvetőlegesen szintén három csoportra oszthatjuk, de amelyek tartalmukat tekintve csak részben fedik a Németországban uralkodó irányzatokat. Az első irányzat Ernest Labrousse példáját követte. Elsősorban a makroökómia felé orientálódott, főként adatsorokkal dolgozott, úgymint az árak, jövedelmek, továbbá a termelés idősoraival, végül nem utolsó sorban a válságok és konjunktúrák is érdekelték. Abeléhez hasonló célokat követett és módszereket használt. Ez azonban elsősorban nem a közvetlen kölcsönös tudomásulvétellel vezethető vissza,¹⁴ hanem a gazdaságtörténetben a 30-as években kialakult nemzetközi trendre, tudniillik az árak és bérek története iránt sok országban megnyilvánuló érdeklődésre. A Labrousse által kidolgozott modellt követve számos kvantifikáló tanulmány keletkezett a fontos közgazdasági változók fejlődéséről és a válságok kiterjedéséről, jellegéről. Ezen irányzat működése a tizedet vizsgáló nagy projekttel zárult, melyet Joseph Goy és Emmanuel Le Roy Ladurie azzal a céllal indított útnak, hogy megtalálják az agrárfejlődést hosszú távon jellemző indikátorokat.¹⁵

Egy következő irányzat Pierre Goubert regionális történeti modelljét követte.¹⁶ Itt bizonyos módon a történetiség iránt érzékeny földrajzi hagyomány folytatódott, másrészt határozottan érvényesítették a történeti demográfia kérdésfeltevéseit,¹⁷ és tekintetbe vették Jean Meuvret¹⁸ javaslatait is. E regionális tanulmányok arra törekedtek, hogy lehetőség szerint minél több megközelítést – különösen a demográfia, a gazdaság és a társadalmi rétegződés területét – egy totális történetírásban kapcsoljanak össze, ami egyúttal azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a regionális vizsgálódásokból, miként egy kirakós játékban, végül összeilleszthető lesz Franciaország történelme.¹⁹ Egy-egy tájról ezen okokból számos monográfia született. Bár a súlypont a koraujkorra helyeződött,²⁰ mégis nem kevés medievista²¹ és 19. század-kutató²² követte a regionális történelem szempontjait. Németországban egészen az 1970-es évekig nem voltak ennek ténylegesen megfeleltethető törekvések,

13 Lásd például Müller 1967; Harnisch 1968; 1984; Peters–Harnisch–Enders 1989.

14 Vö. 39. jegyzetpont

15 Goy–Le Roy Ladurie 1972; Goy–Le Roy Ladurie 1982.

16 Goubert 1960.

17 Itt alapvető volt Fleury–Henry 1956.

18 Meuvret 1946.

19 Goubert 1974.

20 A sok példa helyett csak a következőket említenénk: Saint Jacob 1960/1995; Baehrel 1961; Le Roy Ladurie 1966/1969; Jaquart 1974; Neveux 1980.

21 Így pl. Duby 1953; Fourquin 1964; Fossier 1968.

22 Így pl. Désert 1975; Hubscher 1979.

mert a tartománytörténet [Landesgeschichte] a nemzeti szocializmus időszakában és a háború után is más irányt vett,²³ a regionális, történeti–földrajzi szempontú kutatások a két háború közötti időszakban csak szűk mederben folytak,²⁴ pedig ez a modell nem kevésbé járult hozzá a francia történetírás nemzetközi tekintélyéhez.

A harmadik irányzat – melyet különösen George Lefebvre és Albert Soboul képviselt – tudatosan merített ösztönzést a marxizmusból.²⁵ Itt a francia forradalom és az Ancien Régime válsága állt az elemzés középpontjában.²⁶ Mindenekelőtt a feudálizmussal és a feudális kisajátítással foglalkoztak, ennek mértékét igyekeztek meghatározni.²⁷ Központi szerepet játszott a „feudális reakció” koncepciója:²⁸ eszerint a feudális kizsákmányolás 18. századi erősödése miatt éleződött ki az osztályharc, és ez nagyban hozzájárult a francia forradalom kitöréséhez.

Mialatt az NSZK-ban az agrártörténet három irányzata egymástól viszonylag különállóan létezett, és sem módszertanilag, sem tartalmilag nem voltak túl nagy hatással egymásra,²⁹ addig a francia történetírás három említett irányzata számos területen fedte egymást. Emlékeztetném rá, hogy Goubert, mint Labrousse tanítványa, a legnagyobb figyelemmel fordult a konjunktúra problémája felé; hogy Labrousse központi szerepet tulajdonított az árak mozgásának a forradalom kitörésében;³⁰ továbbá hogy Soboul sok követője regionális vizsgálatokat kezdeményezett.³¹ E három irányzat támogatta egymást és összekapcsolódott – a leginkább látható módon a francia történettudomány egy másik, Roland Mousnier vezette irányzatával való szembenállásban. Utóbbi – legalábbis a korai években – határozottan elvetette az osztálykonceptiót, és a korai modern társadalmat sokkal inkább a rendek fogalmával igyekezett megragadni, és parasztokat a régi rend alkotmányába integráló vertikális szolidaritást hangsúlyozta, amely mint rend engedte őket megjelenni a többiek mellett.³²

Az NSZK-ban csak az 1970-es években történt valamelyes nyitás az angol nyelvű és francia történetírás újabb törekvései felé, amikor – nemzetközi összehasonlításban jelentős késéssel – felerősödött a társadalomtörténet iránti érdeklődés. Végre a német szélesebb szakmai nyilvánosság is tudomásul vette, hogy az ún. Annales-iskola nem programadásra és módszertani pozíciók kijelölésére korlátozódik, hanem elsősorban jelentős számú és sokoldalú kutatásokat segít elő.³³ Többek között az is mutatja a francia agrártörténeti munkák erősödő vonzerejét, hogy a legfontosabb szerzők

23 Vö. Schöttler 1999.

24 Az északnémet térségre lásd Herzog 1938. E kutatási irányhoz lásd Jäger 1987: különösen 11–17.

25 Lefebvre 1924; Lefebvre 1933; Soboul 1958; Soboul 1976; Soboul 1977.

26 Lefebvre 1933; Labrousse 1944.

27 Soboul 1971; Soboul 1976.

28 Legalábbis Sagnac 1898 és 1906 óta.

29 Természetesen vezetők kölcsönösen nagyra becsülték egymást, a publikálásban és a tudomány-szervezésben gyakran kooperáltak egymással.

30 Laborusse 1944; vö. Labrousse 1933.

31 Lásd már Soboul 1958, e példaképet mások is követték.

32 Vö. a vitákat Mousnier (1968) és Roche–Labrousse (1973) kötetekben.

33 A korabeli német recepció rendkívül töredezett voltát kritizálta és elemezte Iggers 1974 és Erbe 1979: 1–25. Összefoglalóan és részletekbe menően lásd Raphael 1994: 485–497.

egyek művei németül is megjelentek.³⁴ Néhány tematikus és módszertani javaslat a gyakorlatba is átkerült: az, hogy a paraszti zendülések és az ellenállási formák kutatása az NSZK-ban is tág teret kaphatott, az a francia p ldak peknek is köszönhető.³⁵ A protoindusztrializ ci  fogalma ugyan az Egyesült  llamokb l került Németországba,³⁶ a kutatási stratégiát tekintve e koncepció német verziója mégis az Annales-k r alaptétele alapján a regionális esettanulmányokat részesítette előnyben, a térben lehatárolt *totalis történeteket*.³⁷

A f nykorban a francia történetirásban belül a rurális társadalmak kutatói korlátozott érdeklődést mutattak a saját területükön kívül eső munkák iránt, s ez a német agrártörténetet is jellemezte. M g Marc Bloch intenzív, egyben kritikus figyelemmel kísérte a német történeti irodalmat,³⁸ és Wilhelm Abel korai művében messzemenően tekintettel volt mind a francia, mind pedig az angol kutatásokra,³⁹ addig az 1945 utáni évtizedekben a kölcsonös érdeklődés láthatóan csekélyebb volt. Bár alkalmoszerűen id ztek egy-egy  r st a másik országban, Abel *Agrarkrisen* című műve franciául csak 1973-ban jelent meg – miután Labrousse követőinek számos tanulmánya már az  v hez hasonló utakon járt. A francia agrártörténet – miként a német is legalább az 1970-es évekig – t lnyom r sznt zárt körben mozgott. E koncentrálódás és a gazdag levéltári örökség intenzív feldolgozása bőséges hozamot eredményezett, ugyanakkor a relatív elszigetelődés hátrányai is megmutatkoztak.

Az 1980-as évek óta mindkét országban alábbhagyott az agrártörténet iránti érdeklődés. Pontosabban azon problémákat, melyek az 1960–70-es években az érdeklődés homlokterében álltak, kevesebb figyelemre m ltatt k, és fontos területeken a uralkodó módszerek iránti bizalom is megrendült. Ez érvényes például a paraszti gazdaság feudális terheinek monetáris indikátorok által történő mérésével kapcsolatos elgondolásokra, továbbá a hosszú távú ingadozásokat  rsorok alapján mérő felfogásra, de azokra a törekvésekre is, hogy a parasztok helyzetét vagy normatív források alapján, vagy nagyszabású r tegz d smodellek kvantitatív elemzésével kutassák.⁴⁰ Különösen Franciaországban lett általános az a nézet, hogy az intenzív kutatás évtizedei után bebizonyosodott, miszerint a csökkenő hozadék törvénye hat, és nincs több felfedeznivaló. Ráadásul a két évtizednyi hegemonia után az

34  gy Goubert 1966/1973; Le Roy Ladurie 1966/1969, németül: 1975/1980; Le Roy Ladurie 1979/1982. M r korábban lefordították Braudel 1967/1971. Marc Bloch munkái közül németül el sk nt, 1974-ben *A történelem védelmében* című jelent meg, majd a *Feudális társadalom* 1982-ben. A *Les caract res originaux de l'histoire rurales fran aise* (Bloch 1931) máig nem lett németre fordítva.

35 Lásd pl. Schulze 1980, különösen a 15., 27.  s 35–37 oldalak; Blicke 1980; Trossbach 1985; fontos m g Neveux Francia-  s N metors got együttesen megjelen t  elemzése (1997).

36 Mendels 1972.

37 V . Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977: 7, 35. E koncepció Franciaországban is követőkre talált, lásd pl. Cailly 1993; Terrier 1996.

38 Erről tanúskodik nem utolsó sorban számtalan recenziója, melyekből a közeljövőben Bertrand Müller  s Peter Sch ttler közül válogatást a Max Planck-Institut für Geschichte sorozatában az alábbi címmel: *Marc Bloch, Kritik der deutschen Geschichtsschreibung/Critiques de l'historiographie allemande*. (A kötet mostanáig még nem jelent meg. – a Szerk.)

39 Abel 1935 természetesen még nem vett tudomást Labrousse-r l (1933), csak a 2. kiadásban, különösen Abel 1966: 22–23.

40 Ehhez lásd B aur 1994; Lepetit 1994.

agrártörténet erős konkurenciával találta szemben magát. A mentalitások, reprezentációk, identitások története, az új kultúr- és politikátörténet nagy vonzerővel bírt, amit a marxizmustól való elfordulás is fokozott.

Az elmúlt tíz esztendő mégis azt mutatja, hogy a rurális társadalmak története iránti érdeklődés nem aludt ki végleg. Így egy olyan terület, amely már kimerítettnek tűnt, újra megnyílt. Néha ugyan előfordult, hogy az impulzusok inkább „kívülről”, így a történeti antropológiától vagy az *Alltagsgeschicht*től érkeztek, de ezek mindenesetre olyan határozott kérdésfelvetések voltak, melyek azután rurális esettanulmányokban kerültek kidolgozásra. Mindemellett az új szervezetek és publikációs fórumok Franciaországban, de Németországban is arról tanúskodnak, hogy e kutatási terület iránti érdeklődés újból folyamatosan jelen van. 1993-ban megalakult az *Association d’Histoire des Sociétés Rurales*,⁴¹ melynek lapja, a *Histoire et Sociétés Rurales* 1994, a *Bibliothèque d’Histoire Rurale* című könyvsorozat pedig 1995 óta jelenik meg.⁴² Német nyelvű területen az 1994-ben keletkezett *Arbeitskreis für Agrargeschichte hírlevele* élénk visszhangra lelt,⁴³ és a *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* is késznek tűnik, hogy nyisson az új törekvések felé.

Feltűnő, hogy e fejlődés a két országban csaknem egy időben ment végbe, egymástól mégis függetlenül és a másik ismeretének teljes hiányában. Bizonyos, hogy mindkét országban más a történetírói hagyomány, a kontextus és a módszertani irányultság, a kérdésfelvetésekben a markáns különbségek mellett mégis figyelemreméltó az egyezés. E kutatási terület jövőbeni fejlődésének biztosítása érdekében ezért nemcsak hasznos, de szükséges is a szempontok ütköztetése és az eredmények összehasonlítása. Az eszmecsere elsősorban pontszerűen, magányos előadások és dolgozatok fordításai formájában már megindult.⁴⁴

II.

A kutatások középpontjában a 18–19. század áll, az a periódus, mely mindkét ország rurális társadalmában mélyreható változásokat hozott. Franciaországban e változást hagyományosan forradalmi törésnek, Németországban agrárreformok sorának, „fentről” kezdeményezett változásnak tekintik. Vidéken egyik és másik esetben is olyan átfogó gazdasági és társadalmi változások történtek, hogy néhányan

41 Ehhez lásd az első, 1994-es kongresszus előadásait: Brunel–Moriceau 1995.

42 Eddig megjelent vagy megjelenés alatt áll Saint Jacob 1960/1995; Wickham 2001 fordítása; egy koraujkoros bibliográfiai kézikönyv (Moriceau 1999); a faluközösségről (Follain 2000) és a területeiről [terriers] (föld- és adókönyvek) (Brunel–Guyotjeannin–Moriceau 2002) szervezett tanácskozási dolgozatai. Matthieu Arnoux és Gérard Béaur szerkesztésében gyűjteményes kötet készül az agrárszektorban honos szerződésekéről, továbbá Alain Belmont szerkesztésében az agrártudomány és a gazdasági fejlődés témában.

43 Lásd konferenciaköteteiket: Trossbach–Zimmermann 1998; Rösener 2000; Zimmermann 2001; általános érvénnyel Finlay 2001.

44 Így Medick 1995; Schlumbohm 1995; Trossbach 1999; Zimmermann 1999; Béaur 2000; Vivier 2000. Emellett a másik ország könyveiről publikált recenziók is figyelmet érdemelnek; a német–francia eszmecsereben mindenekelőtt a *Bulletin d’information de la Mission Historique Française en Allemagne* és a *Francia* című folyóirat játszik központi szerepet – e tekintetben is.

egyenesen agrárforradalomról beszéltek.⁴⁵ Vitathatatlan, hogy e két évszázad az agrár-protoindusztriális gazdaságból és társadalomból az ipari gazdaságba és társadalomba való átmenet folyamata. Két további kézenfekvő oka is van, hogy a francia és német történészek éppen ezt a korszakot vizsgálják tüzetesebben. Az első összességében jól feltárt, a másikonál viszont különösképpen láthatóvá lesz, hogy az új szempontok mennyire megváltoztatták az agrártörténetet és a vidék társadalomtörténetét. A történeti tudományok általános trendjeinek megfelelően, az újabb megközelítéseket a struktúrákkal szemben inkább a cselekvők stratégiái, a jogi normákkal szemben az adott kontextusba ágyazott társadalmi gyakorlatok érdeklik. Módszer-tanilag sok kutatás inkább mikro- vagy esettanulmányokból indul ki, ahelyett, hogy közvetlenül a makroszint felderítésére törne.

Úr és paraszt viszonya a 19. századig kétségtelenül az európai agrártörténet központi problémái közé számított. Így egyrészt megkülönböztetik a *seigneurie* koncepcióit, és a Grund-, illetve Gutsherrschaftot a másik oldalon; így a francia és német kutatástörténet egyezései is kirajzolódnak. A múltban a kérdésfeltevések között túlsúlyban voltak a jog- és agrártörténetiek, majd intenzív törekvés volt megfigyelhető a feudális struktúrák kvantitatív elemzésére. Utóbbi célja mindenekelőtt a régiókon túlmutató általánosítható következtetések és a hosszú távú változások megragadása volt. Németországban a Grundherrschaft-Gutsherrschaft ellentétpár dominált. A Grundherrschaft az Elbától nyugatra fekvő területekre jellemző, ahol a parasztnak jelentékeny jogi és gazdasági szabadságaik voltak, míg a Gutsherrschaft/Gutswirtschaft az Elbától keletre a „második jobbágyssággal” és a parasztnak gazdasági függésével járt együtt. Franciaországban adott volt a kérdés: vajon Tocqueville-nak volt-e igaza, amikor úgy látta, hogy a forradalom paradox módon azokon a vidékeken tört ki és semmisítette meg a feudális rendszert, ahol a földesúri terhek a legcsekélyebbek voltak?⁴⁶ Az újabb kutatás nem utolsó sorban arra törekszik, hogy az „uralmat mint társadalmi gyakorlatot”⁴⁷ – minden aszimmetriájával együtt – részletes esettanulmányok segítségével mint kölcsönös viszonyt értse meg, vagyis inkább mint folyamatot fogja fel, és kevésbé mint adott struktúrát. Arra is utalnak, hogy a Grundherrschaft nemcsak a kizsákmányolás és elnyomás egyik intézménye volt, hanem egyúttal meghatározott funkciói is voltak, így például a helyi igazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Egy sor szolgáltatást nyújtott, melyek költségeit, így vagy úgy, de fedeznie kellett. Ennek folytán megvizsgálandók ezen intézmény szabályai és kényszerei, teljesítménye és diszfunkciói. Német szemszögből figyelemreméltónak tűnik, hogy Franciaországban a földesúri hatalom 19. században is továbbélő elemeit

45 Már a 19. század óta zajlik a vita a 18. századi mezőgazdasági haladás kérdéséről. Lásd Zolla 1893–1894; Levasseur 1898. Az „agrárforradalom” fogalma ugyan a 19. századból származik (pl. Toynbee 1884, 1896: 88), de – az angol nyelvű területeken kívül – csak a 20. század második felében terjedt el széles körben, Franciaországban különösen Augé-Laribé 1955 óta. E koncepció tüneményes karrierjére Morineau 1971 (túl)éles kritikája alig volt hatással.

46 Tocqueville 1856 [1994], különösképpen a II. könyv 12. fejezetében (vö. *Hogyan lehetséges, hogy a francia paraszt helyzete a tizenhetedik században a civilizáció fejlődése ellenére is olykor rosszabb volt, mint a tizenharmadikban?*).

47 Lüdtke 1991.

újra intenzíven kutatják, amivel egy olyan problematikát feszegetnek, melyet korábban az agrármodernizáció porosz, illetve német útjának tekintettek.

A nagy- és kisüzemek előnyeinek és hátrányainak kérdését – miként az ökonomiai szempontokat általában –, összevetve a korábbi generációkat jellemző heves vitákkal, az utóbbi időszak német agrártörténet-írása kevés figyelemre méltatta, ami éles kontrasztot képez a „családi gazdaságok” túlélési képességéről és az „ipari” agrártermelés kérdéséről folytatott vitákkal szemben.⁴⁸ A francia agrártörténet helyzete más: az ottani újabb fontos munkák éppen ezt a problematikát állítják a középpontba. Az újabb kutatás újra felelevenítette a régi kérdéseket; tovább bonyolította a megörökölt dichotómiákat és a terepet némely tekintetben átláthatatlanná tette,⁴⁹ így például az üzemnagyság lehatárolásának definíciója és kritériumai iránti felerősödő figyelem esetében. Emellett – és ez a német régiókról és településekről írott tanulmányokra is igaz – a konkurencia és konfliktus mellett a kooperáció formái is látótérbe kerültek, természetesen tekintettel a csereviszonyok aszimmetriájára. A kutatói figyelem nem korlátozódik pusztán a gazdasági viselkedésmódokra és indikátorokra, hanem fokozottan ügyel a társadalmi és politikai aspektusokra is. A témával kapcsolatos élénk viták ellenére, úgy tűnik, abban nagyjából konszenzus van, miszerint a különböző üzemtípusok eltérő innovációs utakon járnak. Ezzel megkérdőjeleződik az a fiziokratáktól Marxon át egészen a jelenkorig húzódóan megtalálható érvrendszer, miszerint egyedül a kapitalista nagyüzem lenne abban a helyzetben, hogy modernizáljon, beruházzon és elősegítse az agrárfejlődést. Egyúttal a nemzeti utak leegyszerűsítő szembeállításával operáló magyarázat is megrendül, miszerint például Angliát a kapitalista bérlők, Franciaországot kispaszti, az Elbától keletre elterülő részeket pedig a nagyüzemi termelés jellemezné, ahogy azt a Brenner-vitában⁵⁰ feltételezik. Valamennyi országban a különféle üzemtípusok komplex egymás mellett élése mutatkozik, az Ile-de-France nagybérlői nem kevésbé fontosak a 18–19. század francia agrárstruktúrájában, mint a számtalan kisebb gazdaság. Ebből fakadóan bizonyos konstellációkban a családi üzemek is az agárújítások képviselőiként és a piaci lehetőségek kihasználóiként jelennek meg; nem utolsó sorban pedig arra is fény derül, hogy a gazdálkodó családok újító törekvései háttérben a gyermekeikről való minél megfelelőbb gondoskodás szándéka áll, ez adott ösztönzést, energiát a kisüzemek modernizálásához.

A vidéki földbirtok öröklésének módja hosszú ideig parázs politikai viták tárgyát képezte, Franciaországban különösképpen a 19. században, Németországban pedig egészen a nemzetiszocialista időszakig. A francia kutatásokban e kérdéskör az egyik legfontosabb területként jelentkezett, melynél példászerű átmenet figyelhető meg a jogtörténeti szemléletmódtól egy, a gyakorlatot és stratégiát előtérbe helyező megközelítéshez.⁵¹ Az elmúlt évtized francia agrártörténet-írásban bőséges és sokrétű irodalom keletkezett, mely a családok örökösödési gyakorlatát és a gyerekek

48 Vö. Kluge 1989.

49 Meuvent (1953 és 1971) Flandriáról, valamint Rosselle (1984) Béthune vidékéről szóló tanulmányai után a kisüzemek különösképpen Boehler (1994) és Mayaud (1999) írásaiban kerültek pozitív megítélés alá.

50 Aston–Philpin 1985. Folytatása Hollandiára nézve Hoppenbrouwers–van Zanden 2001.

51 Bourdieu 1972, 1976, 1987: 264–287; vö. Fontaine–Schlumbohm 2000: 6–10.

útra bocsátásával kapcsolatos stratégiákat a társadalmi reprodukció kérdésével és a paraszti társadalmak változásával összefüggésben a különböző régiókra vonatkozóan részletesen vizsgálta.⁵² Németországban a történészek csak az elmúlt években kezdtek ezzel a problémával intenzíven foglalkozni. A 19. század végi, 20. század eleji nagy ankétokkal ellentétben, érdeklődésük a jogi szabályok helyett a sokszínű gyakorlatra irányult. Céljuk, hogy elemezhesék a birtokátadás különféle módjainak mindenkori logikáját, és ezáltal egyrészt megvilágíthassák a családoknak a földhöz való eltérő viszonyát, másrészt a családon belüli kapcsolatokat (a szülők–gyerekek vagy a testvérek közötti viszonyt stb.).⁵³ Mindebből megismerhető a lokális és individuális gyakorlatok változatossága és a normához képest mért rugalmassága – tekintettel a demográfiai és gazdasági változásokra és a társadalmi különbségekre –, melyek gyakran az egy adott régióban uralkodó, hosszú távon kontinuus örökösödési mód ellenében léteznek. Ha a 19. század Franciaországában a forradalmat és a Code Napoléont tették többszörösen felelőssé a nagybirtok egyre jobban elhanyagoló szétdarabolódásáért,⁵⁴ és Németországban – nem utolsó sorban a nyugati szomszéd által tükrözött rémképre adott reakcióként – a törzsöröklést (Anerbenrecht) szembeállították az osztályos örökösödéssel (Realteilung), úgy e sztereotípiák és ellentétpárok épp a részletekbe menő elemzést ösztönzik, ahol a gyakorlatok skálája a szigorúan egalitárius örökléstől az egyetlen örökös kizárólagos előnyösítéséig terjed. Egy további áthagyományozódott szembeállítás is egyre inkább megkérdőjeleződik: öröklés (a családban) és eladás (idegen számára) már nem tűnnek meglevően elkülönülő dolgoknak, mert nem ritkán a gyerekeknek is eladás útján történt a föld továbbadása.⁵⁵ – A specifikusan a rurális társadalom kutatásának programjával fellépő nemek története határozottan a Rajnán túlról érkezett Németországba. Franciaországban a történeti családkutatás keretében és a birtokátadásról szóló munkákban a nő társadalmi állása (pl. az örökösök és özvegyek szerepe) természetesen jelentékeny figyelmet kapott.⁵⁶ A nemek történetének szemszögéből a férfiak és nők közötti hierarchia és életszféráik különbözősége mellett időközben a pár két tagja közötti kooperációt vizsgálták: együttműködés a házi- és a mezei munkában, de a községi ügyek intézésében is.

Számtalan korai korai rurális társadalomban az egyéni tulajdon mellett a közbirtokosságok jelentik a paraszti gazdaság második pillérét. Az, ahogy a történetírás közelít e jelenség felé, a német és a francia esetben bizonyos tekintetben párhuzamosnak tűnik. A kollektív tulajdont, jogokat és haszonvételeket sokáig az agrárfejlődés akadályának tekintették. Legfeljebb annyit ismertek el, hogy ezek védelmet nyújtottak a falusi szegénység proletarizációjával szemben. Újabbán pontosan rekonstruálták a községi földek hasznosításának, valamint az egyéni tulajdonhoz kapcsolódó

52 Áttekintés: Barthelemy 1988; Derouet 1994; Különösképpen lásd a Joseph Goy körüli csoport munkáit: Chiva–Goy 1981; Bouchard–Goy 1990; Bonnain–Bouchard–Goy 1992; Bouchard–Goy–Head–König 1998; Bouchard–Dickinson–Goy 1998.

53 Fontos és ösztönző a nemességgel való összevetés is, lásd pl. Reif 1979; Duhamelle 1998; Nassiet 2000.

54 Így Le Play-nél és tanítványainál.

55 Lásd például Sabean 1990: 371–425; Zeitlhofer 2001: 124–198; Fertig 2001.

56 Többek között lásd pl. Maillard 1999.

közösségi jogok, szolgálomak⁵⁷ meglehetősen sokféleségét, melynek köszönhetően precízebben és átfogóbban határozható meg a közbirtokosságok szerepe az iparosodási előtti időszak agrárgazdaságában. Mindkét országban megmutatkozott, hogy régióként, helységenként és időszakonként nagy különbségek vannak a községi földek nagyságában és a kollektív jogok fontosságában, de abban is, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen mértékben részesednek a község haszonvételeiből. Az efféle vizsgálatok elvonják a tekintetet a történeti érdeklődés hagyományos fókuszától, a közbirtokosságok megszűnésétől, és a megelőző évszázadok felé irányítják, ugyanakkor új megvilágításba helyezik a közbirtokosságok felszámolásának folyamatában résztvevő szereplők érdekhelyzetét és magatartását. Mert csak a használati jogok és gyakorlat lokális összefüggéseinek elemzése alapján – a tervezett magánosítás módozataival összhangban – magyarázható meg, hogy az egyik helyen a közös földeket miért osztották fel olyan gyorsan, míg máshol később vagy éppen soha; miért van, hogy sok helyütt a nagybirtokosok képezték a hajtóerőt, míg más esetekben néha a szegényebbek; hogy a frontvonalak nem ritkán miért középen szeltek ketté a társadalmi csoportokat? Az újabb tanulmányok fényében a felvilágosult elitek és az állam szerepe is kevésbé egyértelműnek tűnik. Franciaországban már a 18. század végén is volt egy vita az agrárfejlődésről, ahol a teljesítményorientált modernizáció hívei ütköztek a falusi szegények védelmezőivel, és természetesen mindkét oldal amennyire kategorikus, olyannyira differenciálatlan értelemben hivatkozott a közös birtoklás gazdasági, illetve szociális jelentőségére.

A hagyományos felfogás szerint a mezőgazdasági földtulajdon esetében a piacgazdasági átalakulás csak azáltal vált lehetségessé, hogy a francia forradalom és a német államok agrárreformjai szétrombolták a feudális és közösségi kötöttségeket. Elsősorban a francia, de a német kutatás is elkezdte annak feltárását, hogy már ezt megelőzően is létezett a földbirtoknak bizonyos forgalma, amely rászolgál a „piac” elnevezésre. Különösképp néhány francia régióban vizsgálták makroszinten, mely társadalmi csoportok voltak e tranzakciók nyertesei vagy vesztesei, és az eladások és vételek ritmusa miképp viszonyult a válságokhoz és konjunktúrákhoz. Mikroszinten – a németországi falusi társadalmakkal foglalkozó munkákban is – mindennek a családciklussal és életúttal való összefüggése a kutatás tárgya. A középpontban a vevők és eladók elvárásai és gondjai, stratégiái és kényszerei állnak. Az élet- és konjunktúraciklusok közötti interferencia, a hullámmozgások egymást felerősítő hatásának kérdése elvezet az egymásra következő generációk összehasonlításán keresztül a cirkuláris és kumulatív folyamatok, a mikro- és makroszint összekapcsolásához. Minden ilyen vizsgálatnál nemcsak az szembeűnő, hogy az idő haladtával jelentékeny változások történnek, de a különböző régiók közötti lényeges különbségek is megmutatkoznak, melyek többek között mind az öröklési gyakorlat eltéréseire, mind az uradalmi/urasági és közösségi kötöttségekre vezethetők vissza. Természetesen egyre világosabb, hogy a tulajdonátadás különböző formáit összefüggéseikben kell elemezni. Különösen az öröklés és az eladás, a piacszerű és egyéb tranzakciók közötti határ nem szembeűnő

57 Utóbbihoz lásd Vivier 1999.

és egyértelmű.⁵⁸ Az eladások és a hitelezés közötti összefüggés is egyre inkább a kutatás előterébe kerül, csakúgy, mint a középtávú szerződésfajták sokfélesége, melyek különösen ott lehetnek fontosak, ahol a föld nem volt szabadon rendelkezésre álló és eladható jószág, hanem feudális, közösségi vagy rokoni kötöttségek akadályozták elidegenítését. Az ilyen hibrid formák sokhelyütt nem a földbirtok-mobilitás útjában álló akadályok voltak, hanem az eladás alternatívái, vagy azzal funkcionálisan egyenértékűek. A problémákra – melyekkel a tulajdonosok szembesültek – regionálisan és időben specifikus, de gyakran tartós válaszok születtek,⁵⁹ melyek nehéz feltételek mellett mégis biztosították a föld és a pénz körforgását.

III.

De mi a hozadéka e kísérletnek, hogy bizonyos aktuális kutatási területeket a mindenkori francia és német történészek szemszögéből világítsunk meg? Anélkül, hogy elébe vágnánk az olvasó kritikai ítéletének, néhány olyan szempontra utalnánk, melyek részben a konferencia vitái során, részben pedig a szerkesztési munka közben domborodtak ki.

Egy másik tudományos tradíció perspektívájával történő közvetlen konfrontáció különösképpen alkalmas arra, hogy a saját kultúrában gyökerező és a kutatást befolyásoló kimondatlan előfeltevéseket, a látszólag magától értetődő dolgokat tudatosítsunk és megkérdőjelezzünk. Mindez nem utolsó sorban az elemzés kategóriáira és eszközeire is érvényes. Egy ilyen példa, amelyre a konferenciavíták hívták fel a német résztvevők figyelmét, a „paraszt” (Bauer) koncepciója. Bizonyos, hogy már hosszabb ideje kritizálják e fogalom ideológiai ballasztját, az e karakterhez köthető jellemzőkről és magatartáspreferenciákról alkotott sajátágságos feltevéseket. Ez épenséggel olyan, a német tradícióban a 19. század óta meggyökeresedett sztereotípiákra is érvényes, mint amilyenek a konzervativizmus, a birtok eszméje (Hofidee) és a családban való gondolkodás (Familiendenken), a „vér és rög” közötti kötelék.⁶⁰ Mégis, a „paraszt” fogalmát mint leíró kategóriát legtöbbször minden kétely nélkül tovább használták olyan szembeállításokban, mint például a paraszti üzem és nagybirtoküzem, vagy paraszti és agrárproletár rétegek. E koncepció magva az lenne, hogy a paraszti rendszerint a megművelt föld tulajdonosa, vagy – az agrárreformokat megelőző időben – legalább biztosított birtoklási joggal rendelkezik, továbbá elegendő földje van ahhoz, hogy magát és családját túlnyomórészt a mezőgazdaságból legyen képes eltartani, végül földjét – ahol egy-két cseléd segédkezhet – mindennek előtt saját és családja munkájával műveli, a bérmunka ellenben nem kerül túlsúlyba.⁶¹ E fogalmi eszköztár fényében a konferencián résztvevő német történészek választ akartak kapni arra a kérdésre, vajon az innovatív nagyüzemek az Ile-de France térségében tulajdonképpen parasztgazdaságok vagy nagybirtokok voltak-e? Az, hogy

58 Lásd az 55. jegyzetpontban hivatkozott irodalmat.

59 Béaur 1991.

60 Lásd pl. Farr 1986; Trossbach 1998, 1999.

61 Vö. Rösener 1993: 30–33.

a francia kollégák e kérdéssel nehezen tudtak bármit is kezdeni, világossá tette a kategóriák problémáját. – A német nyelvhasználatban bizonyos egyezés mutatkozik a francia kutatás azon részeivel, amely paraszti társadalom alatt (*bäuerliche Gesellschaft*, *société paysanne*) egy magába forduló, konzervatív orientációjú közösséget ért, amely közösség, amennyire lehetséges, kerüli a külvilággal való kapcsolatot, és a függetlenséget az egyik legfontosabb értéknek tartva, még ha csekély földje van is, akkor is a sajátjából igyekszik megélni.⁶² A történészek többsége azonban ezt az elképzelést már régóta csak mítosznak és ábrándnak tarja, mivel a külvilággal való kapcsolat és csere a legtöbb vidéken élő számára – akár akarta, akár nem – már az érett középkor óta alapvető jelentőségű volt, és csupán kevesek tudtak – ha egyáltalán voltak ilyenek – saját gazdaságukból kielégítően megélni.⁶³ A francia nyelvben a német „Bauer” szónak ténylegesen megfeleltethető fogalom tehát nincs. A „Paysan” egy sokkal tágabb fogalom, amelybe rendszerint mindenki beletartozik, aki vidéken él és a mezőgazdaságban dolgozik, függetlenül státusától és birtokától, vagyis a tulajdonosi jogok nélküli napszámosok éppúgy, mint a saját földön munkálkodó gazdák vagy a nagyüzemek bérlői. A francia agrártörténészek körében meghökkenést váltott ki a német társadalomtörténet egyik alapvető kategóriájának pontos tartalmával való szembesülés. Ez azonban, a közvetlen tanulságok levonásán túl, lökést adhat számos, elvben nem ismeretlen tény továbbgondolásához is. Felhívhatja a figyelmet arra, hogy az olyan fogalmak, mint például a paraszti földbirtok (*bäuerlicher Landbesitz*), vagy a paraszti üzem (*bäuerlicher Betrieb*) nemcsak a 20. század végi agrárpolitikai vitákban, hanem már közvetlenül a 19. századi agrárreformok után felettből problematikusabbak lettek. Mindenesetre német agrárpolitikuskok és -tudósok, de történészek egész generációi is dolgoztak azon, hogy a 19. század első felében élő néhány jogász felismerése – tudniillik hogy a parasztot (Bauer) az agrárreformok óta már nem lehet egyértelmű kritériumok alapján definiálni⁶⁴ – feledésbe merüljön.⁶⁵

Ezen alapvető kategóriák konstrukciója – és nemcsak az, hogy e kategóriákat túlterhelték a sajátos magatartásformákra és értékorientációra vonatkozó feltevésekkel – oda vezetett, hogy bizonyos kérdéseket a németországi, túlnyomórészt paraszti mezőgazdaság szempontjából marginálisnak ítélve félretoltak, és ezekkel a német agrártörténet mindaddig alig foglalkozott. Ilyen például a bérleti viszonyok jelentősége, vagy a föld adásvétele.

A kutatás kategoriális eszköztárának problémáját természetesen még általánosabban is felvethetjük. Az 1960–70-es évek társadalomtörténetének nem utolsó sorban azt szokták szemére vetni, hogy osztály- és rétegelemzéseinek kategóriái önkényesek, ezáltal eredményei csak igen lehatárolt területen érvényesek.⁶⁶

62 Ez a régebbi elképzelés azon történészeknél hatott a későbbiekben is, akik Gouberthez csatlakozva (1960) azt a küszöböt igyekeztek meghatározni, mely felett a paraszti üzem gazdaságilag független volt.

63 Vö. Aymard (1983) kritikai észrevételeivel.

64 Lásd Rouette írását e kötetben, illetve Rouette 2001: 123–125.

65 Mindez Conze (1972) fogalomtörténetében csak gyengén tükröződik, mert a szerző maga is szorosán kötődött ehhez a tradícióhoz. Róla lásd Etzemüller 2001. A *paysan* fogalomtörténetéhez lásd Heuvel 2000.

66 Lepetit 1995; Revel 1989, 1996.

Ugyanebben a kritikában részesültek más területek is, mint például a városi és vidéki társadalom közötti különbségtétel. Az a kiút, amit a modern kategóriák helyett a források fogalmiságának használata jelenthetne, újabb fogalmi zavarhoz vezet. Amennyiben valaki a jelenlegi rétegződéskoncepciók helyett az adólisták és népszézeírások, anyakönyvek és polgárkönyvek segítségével szeretné a rendi, hivatás- és csoportviszonylatokat rekonstruálni, úgy hamar kiderül, hogy a kortárs hivatalnokok és lelkészek fogalomhasználata rendszertelen, ellentmondásos és tévóva; egyik helyen igen különböző tényállásokat jelöltek ugyanazon megnevezéssel, a másik helyen hasonló tényállásokra eltérő szavakat használtak. A nehézségek még nagyobbakká lesznek, ha a kutató a gyakran regionálisan is eltérő korabeli terminológiából nagyobb térségekre vonatkozó összképet próbál felrajzolni. Hasonló akadályokba ütközik – éppen a koraújkor esetében –, ha tekintetbe veszi az egyes rendi és hivatásmegnevezések, valamint a személyek és háztartások nagy részénél a kereseti források sokfélesége közötti aránytalanságot. A mikrotörténet számára az efféle kifogások fontos kiindulópontot jelentettek a makro-társadalomtörténettel szemben. A mikrotörténet radikális képviselői azt javasolták, hogy ne előre megfogalmazott kategóriákkal közelítsünk a múltbeli társadalmak felé, hanem az emberek gyakorlataiból és társadalmi kapcsolataiból határozzuk meg a számukra releváns csoportokat, az összetartás és elkülönülés határait, és ezáltal a kategóriákat „lentől felfelé” rekonstruáljuk. Bizonyára van olyan, aki ezzel szemben megkérdézi, vajon e követelmény ebben a radikális formában tartható-e a kutatási gyakorlat során, sőt, hogy episztemológiailag ez egyáltalán elképzelhető-e? Mivel a társadalmi kategóriák mikrotörténeti rekonstrukciójára mindeddig inkább csak városi társadalmak esetében vállalkoztak,⁶⁷ s még a rurális térségeket elemző mikrotörténeti tanulmányokban se igen találhatók ilyen kísérletek, ebből következik, hogy a rurális társadalmak vizsgálata csak gazdagodna, ha nagyobb figyelmet szentelne ennek a problematikának.

Az egyes országok történeti kutatási programjainak összehasonlítása hozzásegíthet, hogy felkutassuk a fehér foltokat és hiányokat. Ezt most nem az egyes tematikus kérdéseken keresztül, hanem egy egész kutatási iránnyal szeretnénk megvilágítani. A gazdaságtörténet iránti érdeklődés általánosan kárhóztatott hanyatlásának megfelelően Németországban ez idő szerint alig vannak agrárgazdaságtannal foglalkozó történeti munkák.⁶⁸ Ugyanez a helyzet Franciaországban is, de ott legalább mégiscsak van néhány kérdéskör – így a földpiac, vagy a nagy- és kisüzemek innovációs képessége –, amelyre jelentős figyelem irányul. A gazdasági aspektusok tartós elhanyagolása biztosan nem tartható, de nem lenne szabad visszatérni az izolált gazdaságtörténethez sem. A feladat inkább abban állna, hogy a hagyományosan gazdaságiként számon tartott problémák beágyazódjanak a kultúr- és társadalomtörténet gyakorlatába. Ilyen irányú kezdeményezések vannak az áru- és fogyasztói kultúra történetével,

67 Lásd például Gribaudi 1987 és Cerutti 1990; vö. Gribaudi–Blum 1990; Gribaudi 1995; Cerutti 1996. A rurális társadalom problematikájának vitájához lásd Béaur 1999; Boehler 1999.

68 Fontos kivétel Beck 1993 és Kopsidis 1996.

vagy a hitelezés társadalmi gyakorlatával kapcsolatos újabb kutatásokban.⁶⁹ A rurális gazdaság hitelviszonyait sem tisztán gazdaságilag kellene vizsgálni, hanem a kontextusra kell figyelni, például a hitelviszonyoknak a hatalmi viszonyokkal, vagy a patrónus–kliens kapcsolatokkal való összefüggéseire. Nem kevésbé lenne érdekes a vevő és eladó közötti viszonyt a társadalmi és kulturális háttérrel együtt megragadni, és az agrártermelés változásait mint a falun kívüli és belüli különféle résztvevők közötti explicit vagy implicit „tárgyalások” eredményét elemezni.

A cselekvésstratégiák koncepciója hasznosnak bizonyult azon próbálkozásnál, hogy eljuthassunk a szempontok – szokásosan: gazdasági, politikai, társadalmi vagy kulturális – integrált elemzéséhez. A jövőben azonban fokozottan figyelembe kell venni, hogy a stratégiák fogalma alatt nem csupán a cselekvő döntéseinek bizonyos játéktérét feltételezzük, hanem azt egyben mint folyamatosan korlátozottat kell elgondolni. E határokat és kényszereket úgy tudjuk „kiszíntezni”, ha összehasonlítjuk a különböző személyek, csoportok és időszakok közötti játéktér jellegét és nagyságát. Nemcsak a kockázatvállalás készsége, de a kockázatviseléshez szükséges teherbíró-képesség is egyenlőtlenül oszlik meg a gazdasági szereplők között, csakúgy, mint az információkhoz történő hozzáférés is. E kérdések a cselekvés racionalitásának sokat vitatott problémáját is érintik. A viselkedés elemzése annál közelebb lesz a reálshoz, minél inkább sikerül megismerni a döntési szituációkban meglévő bizonytalanság mértékét, és megmérni a releváns paraméterek ismeretének hiányossági fokát és a konkrét vállalkozások következményeinek alábecslésből fakadó nehézségeket. A kitűzött célok és a ténylegesen bekövetkezett hatások közötti összhang mindig csak részleges, a szándékos cselekvés akaratlan következményei miatt is. De milyen feltételek mellett volt az összhang nagyobb, és melyeknél kisebb?

Efféle kérdéseknél nem utolsó sorban arról van szó, hogy tekintetbe vegyük a különböző cselekvők összjátékát, illetve ellenakcióit, és megértsük az eltérő jelenségek és aspektusok közötti kölcsönhatást. A lokális és regionális kontextusok kihatnak a személyek és csoportok magatartására. A Grundherrschaft például helyi sajátosságainak megfelelően eltérő befolyással volt a parasztek cselekvéseinek mozgásterére, örökösödési gyakorlatukra, a piachoz – különösen a földpiachoz – való hozzáférés esélyeire, a kollektív és egyéni gazdálkodási módokra. A családi és a rokoni hálók befolyásolták az egyén cselekvését, és a makrogazdasági szintre is kihatottak. Az ilyen hálók eszközül szolgálhattak például a földpiacon való sikeres részvételhez, vagy ellenkezőleg, megakadályozhatták a föld forgalmát, a földesúri hatalom számára ellensúly vagy éppen közvetítők lehettek, megkönnyíthették vagy éppen megnehezíthették az egyének elvándorlását.

Az ilyen sokféle megfontolásnak a konkrét, gyakran térben is kis kiterjedésű társadalmakra való elmélyítése is igazolja, hogy sok kérdés esetében az a döntő, hogy a jelenségeket kiszabadítsuk elzártságukból: a rurális társadalmat nem szabad a városi társadalommal való kapcsolataitól függetlenül, a paraszti világot az állammal kapcsolatos vonatkozások nélkül, a kormányok, hivatalok, lelkészek és bírók stratégiáitól elszigetelten kezelni. Legyen szó akár a földbirtoklás feltételeiről vagy a föld-

69 Lásd például Brewer–Porter 1993; Pfister 2000; Servais 1982; Fontaine–Postel–Vinay–Rosenthal–Servais 1997; Postel–Vinay 1997; Muldrew 1998; Fontaine 2001.

használatról, a családi kapcsolatok szabályozásáról vagy öröklésről, értékképzetek és cselekvési célok artikulációjáról, a teljes hangzásnak egy része ered csak sajátosan paraszti hangszerekből. Viselkedésüket csak akkor fogjuk tudni végre megérteni, ha más releváns cselekvőkre és feltételekre is tekintettel leszünk.

Mindkét országban adódik tehát a probléma, hogy a mikroelemzésekben mi-ként jeleníthető meg a makroperspektíva?⁷⁰ Vajon a mikroszintről lépésről-lépésre haladva újra felépíthető-e a makroszint? Vagy a regionális, nemzeti és európai szintet úgy kellene tárgyalni, hogy már eleve olyannak tekintjük, mint ami közvetlenül közreműködő személyekből és különböző dimenziók összjátékából épül fel?

Fordította: *Horváth Gergely Krisztián*

Lektorálta: *Czoch Gábor és Vári András*

HIVATKOZOTT IRODALOM⁷¹

- Abel, Wilhelm 1935/1966/1973/1978: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*. Parey, Berlin, 1935; 2. kiad.: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Parey, Hamburg, 1966. 3. kiad.: uo. 1978. franciául: *Crises agraires en Europe: XIII–XX. siècle*. Flammarion, Paris, 1973.
- Abel, Wilhelm 1962/1967/1978: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte 2), Ulmer, Stuttgart
- Abel, Wilhelm 1974: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis*. Parey, Hamburg
- Achilles, Walter 1965: *Vermögensverhältnisse braunschweigischer Bauernhöfe im 17. und 18. Jahrhundert*. /Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 13./ Fischer, Stuttgart
- Achilles, Walter 1982: *Die Lage der hannoverschen Landbevölkerung im späten 18. Jahrhundert*. Lax, Hildesheim
- Aston T.H. – Philpin C.H.E. (eds.) 1985: *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*. Cambridge University Press, Cambridge
- Augé-Laribé, Michel 1955: *La révolution agricole*. Albin Michel, Paris
- Aymard, Maurice 1983: *Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie*. *Annales ESC* (38.) 1392–1410.
- Baehrel, René 1961: *Une croissance: la basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai l'économie historique statistique*. 2 vol. Sevpen, Paris; újabb kiadás Éditions EHESS, Paris, 1988.
- Barthelemy, Tiphaine 1988: *Les modes de transmission du patrimoine*. Synthèse des travaux effectués depuis quinze ans par les ethnologues de la France. *Études rurales* 110–111–112. 195–212.
- Béaur, Gérard 1991: *Le marché foncier éclaté. Les modes de transmission de la terre sous l'Ancien régime*. *Annales ESC* (46.) 189–203.

⁷⁰ Vö. Schlumbohm 1998.

⁷¹ A fordító e helyen is szeretné megköszönni Czoch Gábornak és Pozsgai Péternek az irodalomjegyzék összeállításában nyújtott segítségét.

- Béaur, Gérard 1994: L'histoire de l'économie rurale à l'époque moderne ou les désarrois du quantitative. Bilan critique. *Histoire et sociétés rurales* (1.) 1. 67–97.
- Béaur, Gérard 1999: Les catégories sociales à la campagne: repenser un instrument d'analyse. In: *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. (106.) 159–176.
- Béaur, Gérard 2000: Über einige mehrdeutige Diskussion. Gemeinheitsteilungen, Eigentumsfrage und agrar-ökonomischer Fortschritt, Frankreich im 18. und 19. Jahrhundert. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2. 33–43.
- Beck, Rainer 1993: *Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne*. Beck, München
- Behringer, Wolfgang 1999: Bauern-Franz und Rassen-Günther zur nazistischen Volksgeschichte. Die politische Geschichte des Agrarhistorikers Günther Franz. 1902–1992. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hg.) *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Fischer Taschenbuch 14 606) Fischer-Taschenbuchverlag, Frankfurt am Main, 114–142.
- Blickle, Peter (Hg.) 1980: *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*. Beck, München
- Blickle, Peter 1998: Deutsche Agrargeschichte in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Troßbach, Werner – Zimmermann, Clemens (Hg.) *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 44.) Lucius & Lucius, Stuttgart, 7–32.
- Bloch, Marc 1930: La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XIIIe siècle. *Annales d'histoire économique et sociale* (2.) 329–383, 511–556.
- Bloch, Marc 1931: *Les caractères originaux de l'histoire rurales française*. Aschehoug, Oslo; A. Colin, Paris, 1952, 1988, 1999.
- Boehler, Jean-Michel 1994/1995: *Une société rurale en milieu rhénan: la paysannerie de la plaine d'Alsace (1648–1789) I–III*. Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg, utánnymás uo. 1995.
- Boehler, Jean-Michel 1999: Patrimoine, pouvoir, savoir, critères, d'une différenciation sociale dans les campagnes de l'espace germanique des XVIIe et XVIIIe siècles. In: *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* (106.) 177–196.
- Bonnain, Rolande – Bouchard, Gérard – Goy, Joseph (eds.) 1992: *Transmettre, hériter, succéder, La reproduction familiale en milieu rural, France-Québec, 18e–20e siècle*. Presse Universitaires de Lyon, Lyon
- Bouchard, Gérard – Dickinson, John – Goy, Joseph (eds.) 1998: *Les exclus de la terre en France et au Québec, XVIIe–XXe siècles. La reproduction familiale dans la différence*. Septentrion, Sillery
- Bouchard, Gérard – Goy, Joseph – Head-König, Anne-Lise (eds.) 1998: *Nécessités économiques et pratiques juridiques. Problèmes de la transmission des exploitations agricoles, XVIIIe–XXe siècles*. (Mélanges de l'école française de Rome, 110/1), École Française de Rome, Rome
- Bouchard, Gérard – Goy, Joseph (eds.) 1990: *Famille, économie et société rurale en contexte d'urbanisation, XVIIe–XXe siècles. Actes du colloque d'histoire comparée Québec-France, tenu à Montréal en février*. SOREP-EHESS, Chiouinti etc.
- Bourdieu, Pierre 1972: Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction. *Annales ESC* 27. Sept. 1105–1125.
- Bourdieu, Pierre 1976: *Entwurf einer Theorie des Praxis auf ethnologischen Grundlage des Kabyllischen Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Bourdieu, Pierre 1987: *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main (Le sens pratique, Éditions de minuit, Paris, 1980)

- Braudel, Fernand 1967/1971: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. vol. 1. Armand Colin, Paris, 1967; németül: *Die Geschichte der Zivilisation vom 15. bis 18. Jahrhundert*. Kindler, München, 1971.
- Brewer, John – Porter, Roy (Eds.) 1993: *Consumption and the world of goods*. Routledge, London etc.
- Brewer, John – Porter, Roy (eds.) 1993: *Consumption and the world of goods*. Routledge, London
- Brunel, Ghislain – Moriceau, Jean-Marc (eds.) 1995: Actes du colloque de Rennes 6–8 octobre 1994. *Histoire et sociétés rurales* (3.) 1. 11–260
- Brunel, Ghislain – Guyotjeannin, Olivier – Moriceau, Jean-Marc (eds.) 2002: *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle*. (Bibliothèque d'histoire rurale 5.) Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes
- Burguère, André 1975: *Bretons de Plozevet*. Flammarion, Paris
- Cabourdin, Guy 1977: *Terre et hommes en Lorraine (1550–1635). Toulinois et comté de Vaudémont*. (Annales de l'Est), 2. vol. Université de Nancy 2, Nancy
- Cailly, Claude 1993: *Mutations d'un espace proto-industriel: Le Perche aux XVIIIe–XIXe siècles*. Fédération des Amis du Perche, Mortagne-au-Perche
- Ceruti, Simona 1990: *La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif, Turin, 17e–18e siècle*. (Recherches d'histoire et des sciences sociales 45), Éditions EHESS, Paris
- Ceruti, Simona 1996: Processus et expérience: individu, groupes et identités à Turin au XVIIe siècle. In: Revel, Jacques (ed), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Gallimard, Paris
- Chiva, Isac – Goy, Joseph (eds.) 1981: *Les Baronnies des Pyrénées*. vol. 1: *Maisons, mode de vie, société*. Éditions EHESS, Paris
- Chiva, Isac – Goy, Joseph (eds.) 1986: *Les Baronnies des Pyrénées*. vol. 2: *Maisons, espace, famille*. Éditions EHESS, Paris
- Claude, Cailly 1993: *Mutations d'un espace proto-industriel: le Perche aux XVIIIe–XIXe siècles*. Fédération des amis du Perche, Mortagne-au-Perche
- Conze, Werner 1972: Bauer, Bauernstand, Bauerntum. In: Conze, Werner – Brunner, Otto – Koselleck, Reinhart (Hg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1/407–439.
- Derouet, Bernard 1994: Transmettre la terre. Origines et inflexions récentes d'une problématique de la différence. *Histoire et sociétés rurales* 2. 1994. 2. 33–67.
- Désert, Gabriel 1975: *Une société rurale au XIXe siècle: les paysans du Calvados, 1815–1895*. Atelier de reproduction des thèses, Lille
- Duby, Georges 1953: *La société au XIe et XIIe siècles dans les régions mâconnaise*. A. Colin, Paris
- Duhamelle, Christophe 1998: *L'héritage collectif: La noblesse d'Église rhénane, 17e–18e siècles*. (Recherches d'histoire et des sciences sociales 82), Éditions EHESS, Paris
- Erbe, Michael 1979: *Zur neueren französischen Sozialgeschichtsforschung*. (Erträge der Forschung 110.) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Etzemüller, Thomas 2001: *Sozialgeschichte als politische Geschichte. Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945*. (Ordnungssysteme 9.) Oldenbourg, München
- Farr, Ian 1986: »Tradition« and the peasantry. On the modern historiography of rural Germany. In: Evans, Richard J. – Lee, William, R. (Eds.) *The German peasantry. Conflict and community in rural society from the 18th to the 20th centuries*. Croom Helm, London etc.
- Febvre, Lucien 1911: *Philippe II et la Franche-Comté. La crise de 1567 et ses conséquences. Études d'histoire politique, religieuse et sociale*. H. Champion, Paris
- Fertig, Georg 2001: *Bodenmarkt – Verwandschaft: Drei westfälische Kirchspiele im 19. Jahrhundert*. (Habil.schrift) Münster

- Finlay, Mark 2001: New sources, new theses, and new organizations in the new Germany: Recent research on the history of German agriculture. *Agricultural history* 75. 279–307.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1956: *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED, Paris
- Follain, Antoine (ed.) 2000: *L'argent des villages du XIIIe au XVIIIe siècle*. (Bibliothèque d'histoire rurale 4), Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes
- Fontaine, Laurence – Postel-Vinay, Gilles – Rosenthal, Jean-Laurent - Servais, Paul (eds.) 1997: *Des personnes aux institutions: réseaux et culture du crédit du XVIe au XXe siècle en Europe*. Bruylant-Academia, Louvain-la-Neuve
- Fontaine, Laurence – Schlumbohm, Jürgen 2000: Household strategies for survival: An introduction. In: Fontaine, Laurence – Schlumbohm, Jürgen (Eds.) *Household strategies for survival, 1600–2000: Fission, faction and cooperation*. (International review of social history, supplement 8.) Cambridge University Press, Cambridge etc. 1–17.
- Fontaine, Laurence 2001: Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680–c. 1780. *The economic history review* 54. 39–57.
- Fossier, Robert 1968: *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Nauwelaerts, Paris
- Fourquin, Guy 1964: *Les campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age du milieu du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*. Presse Universitaire de France, Paris
- Franz, Günther 1933/1977: *Der deutsche Bauernkrieg*. Oldenbourg, München (11. kiadás: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt)
- Franz, Günther 1970/1976: *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte 4.) Ulmer, Stuttgart (2. kiad. uo.)
- Goubert, Pierre 1974: Sociétés rurales françaises du XVIIIe siècle. Vingt paysanneries contrastées. Quelques problèmes. In: Braudel, Fernand (ed) *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*. (Civilisations et sociétés 47), Mouton, Paris, 375–387.
- Goubert, Pierre 1960: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*. 2 vol. Újabb kiadás : Éditions EHESS, Paris, 1982
- Goubert, Pierre 1966/1973: *Louis XIV et vingt millions de Français*. Fayard, Paris, 1966; németül: *Ludwig XIV. und zwanzig Millionen Franzosen*. Propyläen, Berlin, 1973
- Goy, Joseph – Le Roy Ladurie, Emmanuel (eds.) 1972: *Les fluctuations du produit de la dîme. Conjoncture décimale et domaniale de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle*. Mouton, Paris
- Goy, Joseph – Le Roy Ladurie, Emmanuel (eds.) 1982: *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle*. 2 vol. Mouton, Paris
- Gribaudi, Maurizio – Blum, Alain 1990: Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social. *Annales ESC*. 45, 1365–1402.
- Gribaudi, Maurizio 1987: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. (Recherches d'histoire et de sciences sociales 28). Éditions EHESS, Paris,
- Gribaudi, Maurizio 1995: Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. In: Lepetit, Bernard (ed.) *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 187–225.
- Harnisch, Hartmut 1968: *Die Herrschaft Boitzenburg. Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Struktur ländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jahrhundert*. (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Postdam 6), Böhlau, Weimar
- Harnisch, Hartmut 1984: *Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungen über das ostelbische Preußen zwischen Spätfeudalismus und bürgerlich-demokratischer Revolution 1848–49 unter besonderer Berücksichti-*

- gung der Provinz Brandenburg. (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Potsdam 19.) Böhlau, Weimar
- Harnisch, Hartmut – Heitz, Gerhard 1986: Die Erforschung der Agrargeschichte der Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus. In: Dies. (Hg.) *Deutsche Agrargeschichte des Spätfeudalismus*. (Studienbibliothek DDR-Geschichtswissenschaft 6.) Akademie, Berlin, 9–36.
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1969: *Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert*. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 21.) Fischer, Stuttgart
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1970: Die Bestimmungsfaktoren der bäuerlichen Einkommen im 18. Jahrhundert. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1. 165–184.
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1987: Die agrargeschichtliche Forschung in der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis 1986. In: Kellenbenz, Hermann – Pohl, Hans (Hg.) *Historia socialis et economica. Festschrift für Wolfgang Zorn zum 65. Geburtstag*. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 84.), Steiner, Stuttgart, 72–80.
- Herzog, Friedrich 1938: *Das Osnabrücker Land im 18. und 19. Jahrhundert. Eine kulturgeographische Untersuchung*. (Veröffentlichungen der Wirtschaftswissenschaftlichen Gesellschaft zum Studium Niedersachsens A 40) Stalling, Oldenburg
- Heuvel, Gerd van den 2000: *Laboureur, paysan*. In: Reichardt, Rolf–Lüsebrink, Hans-Jürgen (Hg.), *Handbuch politisch-socialer Grundbegriffe in Frankreich (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution 10)*, Heft 19/20 Oldenburg, München, 53–88.
- Hoppenbrouwers, Peter – Van Zanden, Jan Luiten (szerk.) 2001: *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries, Middle Ages – 19th century, in light of the Brenner debate*. Brepols, Turnhout
- Hubscher, Roland 1979: *L'agriculture et la société rurale dans le Pas-de-Calais du milieu du XIXe siècle à 1914*. F. Paillart, Abbeville
- Iggers, Georg G. 1974: Die Annales und ihre Kritiker. Probleme moderner französischer Sozialgeschichte. *Historische Zeitschrift* 219. 578–608.
- Jacquart, Jean 1974: *La crise rurale en Ile de France 1550–1670*. A. Colin, Paris
- Jäger, Helmut 1987: *Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften. Eine Einführung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Kluge, Ulrich 1989: *Vierzig Jahre Agrarpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. (Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft N.F. 202.) Parey, Hamburg
- Kopsidis, Michael 1996: *Marktintegration und Entwicklung der westfälischen Landwirtschaft 1780–1880*. Lit, Münster
- Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen 1977: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 53.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Labrousse, Ernest 1933: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*. Dalloz, Paris; újabb kiadás: Gordon and Breach, Paris, 1984.
- Labrousse, Ernest 1944: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Presse Universitaire de France, Paris; újabb kiadás: Presse Universitaire de France, Paris, 1990.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1966/1969: *Les paysans de Languedoc*. SEVPEN, Paris 2 vol.; újabb kiadás: Éditions EHESS, Paris, 1985; rövidítve Flammarion, Paris, 1969; németül, rövidítve: *Die Bauern des Languedoc*. Klett, Stuttgart, 1983.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1975/1980: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Gallimard, Paris, 1975; *Montaillou. Ein Dorf vor dem Inquisitor 1294 bis 1324*. Ullstein, Frankfurt am Main, 1980

- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1979/1982: *Le carnaval de Romans. De la chandeleur au mercredi des cendres, 1579–1580*. Gallimard, Paris, 1979; németül: *Karneval in Romans. Eine Revolte und ihr blutiges Ende 1579–1580*. Klett, Stuttgart, 1982.
- Lefebvre, Georges 1924: *Les paysans du Nord pendant la Révolution française*. Marquant, Lille; újabb kiadás A. Colin, Paris, 1972.
- Lefebvre, Georges 1933: La Révolution française et les paysans, *Annales historiques de la Révolution française* 10, 1933, 97–128. Kivonat In: Béaur, Gérard (ed.) *La terre et les hommes: France et Grande-Bretagne, XVIIe–XVIIIe siècles*. Hachette, Paris, 1998, 243–249.
- Lepetit, Bernard 1994: L'histoire rurale française: une vue cavalière. *Cahiers d'économie et de sociologie rurales* 29, 1993. 4, 53–58. megjelent 1994
- Lepetit, Bernard 1995: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire In: Uó (ed.) *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 9–22.
- Levasseur, Emile 1898: Des progrès de l'agriculture française dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, *Revue d'économie politique* 12, 1–29.
- Lüdtkke, Alf (Hg.) 1991: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 91.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Lütge, Friedrich 1963/1967: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte 3.) Ulmer, Stuttgart
- Maillard, Brigitte 1999: Les veuves dans la société rurale au XVIIIe siècle. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 106, 211–227.
- Mayaud, Jean-Luc 1999: *La petite exploitation rurale triomphante. France, XIXe siècle*. Belin, Paris
- Medick, Hans 1995: Une culture de la considération. Les vêtements et leurs couleurs à Laichingen entre 1750 et 1820. *Annales HSS*. 50. 753–774.
- Mendels, Franklin 1972: Proto-industrialization: The first phase of the industrialization process. *Journal of economic history* 32. 241–261.
- Meuvret, Jean 1946: Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. *Population* 1. 1946, 643–650. ; újabb kiadás: Uó.: *Études d'histoire économique* (Cahiers des Annales 32), A. Colin, Paris, 1971, 271–278.
- Meuvret, Jean 1953: Agronomie et jardinage en France aux XVIe et XVIIe siècles, In: *Éventail de l'histoire vivante. Hommage à Lucien Febvre*, vol. 2. A. Colin, Paris, 353–362. újabb kiadás: Uó.: *Études d'histoire économique* (Cahiers des Annales 32), A. Colin, Paris, 1971, 153–161.
- Meuvret, Jean 1971: L'Agriculture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles, In: Uó.: *Études d'histoire économique* (Cahiers des Annales 32), A. Colin, Paris, 1971, 163–181.
- Moriceau, Jean-Marc (avec la collaboration d'Annie Antoine et Gérard Béaur) 1999: *La terre et les paysans aux XVIIe et XVIIIe siècles. France et Grande-Bretagne. Guide d'histoire agraire*. (Bibliothèque d'histoire rurale 3), Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes
- Morineau, Michel 1971: *Les faux-semblants d'un démarrage économique. Agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*. (Cahier des Annales 30), A. Colin, Paris
- Mousnier, Roland (ed.) 1968: *Problèmes de startification sociale: actes du Colloque International 1966*. (Publications de la faculté des lettres et sciences humaines de Paris-Sorbonne 43 ; travaux du centre de recherches sur la civilisation de l'Europe moderne 5), Presse Universitaire de France, Paris
- Muldrew, Craig 1998: *The economy of obligation: the culture of credit and social relations in early modern England*. Mcmillan, Basingstoke etc.
- Müller, Hans-Heinrich 1967: *Märkische Landwirtschaft vor den Agrarreformen von 1807. Entwicklungstendenzen des Ackerbaus in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen des Bezirksheimatmuseums Potsdam 13.) Bezirksheimatmuseum, Potsdam

- Nassiet, Michel, 2000: *Parenté, noblesse et États dynastiques, XVe–XVIe siècles* (Recherches d'histoire et de sciences sociales 90), Éditions EHESS, Paris
- Neveux, Hugues, 1980: *Vie et déclin d'une structure économique. Les grains du Cambrésis, fin du XIVe début du XVIIe siècle*. Éditions EHESS, Paris
- Neveux, Hugues, 1997: *Les révoltes paysannes en Europe: XIVe–XVIIe siècle*. Albin Michel, Paris
- Oberkrome, Willi 1993: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 101.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Perrot, Jean-Claude 1978: La comptabilité des entreprises agricoles dans l'économie physiocratique. *Annales ESC* 33. 559–579
- Peters, Jan – Harnisch, Hartmut – Enders, Lieslott 1989 : *Märkische Bauerntagebücher des 18. und 19. Jahrhunderts. Selbstzeugnisse von Milchviehbauern aus Neuholland*. (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Potsdam 23.) Böhlau, Weimar
- Peters, Jan 1999: Neue Ansätze zur Erforschung der Geschichte der ländlichen Gesellschaft. In: Enders, Lieselott – Nietmann, Klaus (Hg.) *Brandenburgische Landesgeschichte heute*. (Brandenburgische Historische studien 4.) Verlag für Berlin-Brandenburg, Potsdam
- Pfister, Ulrich 2000: Vom Kiepenkerl zu Karstadt. Einzelhandel und Warenkultur im 19. und frühen 20. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 87. 38–66.
- Postel-Vinay, Gilles 1997: *La Terre et l'argent. L'agriculture et le crédit en France du XVIIIe au début du XIXe siècle*. Albin Michel, Paris
- Raphael, Lutz 1994 : *Die Erben von Bloch und Febvre. Annales-Geschichtsschreibung und nouvelle histoire in Frankreich 1945–1980*. Klett-Cotta, Stuttgart
- Reif, Heinz 1979: *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 35.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Revel, Jacques 1989: L'histoire au ras de sol, In: Levi, Giovanni, *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Gallimard, Paris, 1–23.
- Revel, Jacques 1996: Micro-analyse et construction du social, In: Uő. (ed.) *Jeux d'échelles La micro-analyse à l'expérience*, Gallimard, Paris, 15–36.
- Roche, Daniel – Labrousse, Ernest (eds.) 1973: *Ordres et classes: Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24–25 mai 1967* (Congès et colloques 12) Mouton, Paris
- Roselle, Dominique 1984: *Le long cheminement des progrès agricoles. Le Béthunois du milieu du XVIe au début du XIXe siècle*, 4 vol. Dissertation Université de Lille-III
- Rostow, Walt Whitmann 1960: *Stadien wirtschaftlichen Wachstums: eine Alternative zur marxistischen Entwicklungstheorie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Rouette, Susanne 2001: Der traditionale Bauer. Zur Entstehung einer Sozialfigur im Blick westfälisch-preußischer Behörden im 19. Jahrhundert. In: Dörner, Ruth – Franz, Norbert – Mayr, Christine (Hg.) *Lokale Gesellschaften im historischen Vergleich. Europäische Erfahrungen im 19. Jahrhundert*. (Trierer Historische Forschungen 46.) Kliomedien, Mainz, 109–138.
- Rösener, Werner (Hg.) 2000: *Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Moderne*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 156.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Rösener, Werner 1993: *Die Bauern in der europäischen Geschichte*. Beck, München (franciál: *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*. Seuil, Paris, 1994)
- Rösener, Werner 1997 : *Einführung in die Agrargeschichte*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Sabeau, David Warren 1990: *Property, production and family in Neckerhausen, 1700–1870*. (Cambridge studies in social and cultural anthropology, 73.) Cambridge University Press, Cambridge etc.

- Saignac, Philippe 1898: *Quomodo jura dominii aucta fuerint regnante Ludovico sexto decimo*. Marchessou, Le Puy-en Velay
- Saignac, Philippe 1906: L'agriculture et les classes rurales en France au XVIIIe siècle. - *Revue de Synthèse historique*, 133–155.
- Saint-Jacob, Pierre 1960/1995: *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, Les Belles Lettres, Paris, 1960; újabb kiadás: (Bibliothèque d'histoire rurale 1) Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes, 1995
- Schlumbohm, Jürgen (Hg.) 1998: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 7.) Wallstein, Göttingen
- Schlumbohm, Jürgen 1995: Quelques problèmes de micro-histoire d'une société locale: Construction de liens sociaux dans la paroisse de Belm, 17e–19e siècles. *Annales HSS* 50, 775–802.
- Schöttler, Peter 1999: Von der rheinischen Landesgeschichte zur nazistischen Volksgeschichte oder die „unhörbare Stimme des Blutes“. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hg.) *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 89–113.
- Schöttler, Peter 2002: Die intellektuelle Rheingrenze. Wie lassen sich die französischen Annales und die NS-Volksgeschichte vergleichen? In: Conrad, Cristoph – Conrad, Sebastian (Hg.) *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 271–295.
- Schulze, Winfried 1980: *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*. (Neuzeit in Aufbau 6.) Frommann-Holzboog, Stuttgart
- Servais, Paul 1982: *La rente constituée dans le ban de Herve au XVIIIe siècle*. Publications du crédit communal de Belgique, Bruxelles
- Soboul, Albert (ed.) 1977: *Contributions à l'histoire paysanne de la Révolution française*. Éditions sociales, Paris
- Soboul, Albert 1958: *Les campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime. Propriété et cultures d'après les compoix*. (Mémoires et documents. Commission d'histoire de la Révolution française 12.) Presse universitaire de France, Paris
- Soboul, Albert 1971: Notes sur le prélèvement féodal en France à la fin du XVIIIe siècle. In: L'abolition de la féodalité dans le monde occidental. Actes du colloque international de Toulouse 12–16 novembre 1968. Éditions CNRS, Paris, vol. 1. 115–127; vol. 2. 527–561.
- Soboul, Albert 1976: *Problèmes paysans de la Révolution, 1789–1848*. Études d'histoire révolutionnaire, Maspero, Paris
- Terrier, Didier 1996: *Les deux ages de la proto-industrialisation: les tisserands à domicile dans les villages du Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1720–1880*. Éditions EHESS, Paris
- Thoen, Eric 1995: L'influence de l'histoire rurale à l'étranger. Quelques remarques. *Histoire et sociétés rurales* 3, 1. 31–48.
- Tocqueville, Alexis de 1856 [1994]: *L'Ancien Régime et la Révolution*. Lévy frères, Paris. Újabb kiadás, Gallimard, Paris, 1967. németül: *Der alte Staat und die Revolution*. München, 1978; magyarul: *A régi rend és a forradalom*. Atlantis, Budapest, 1994.
- Toynbee, Arnold 1896 [1884]: *Lectures of the industrial revolution of the 18th century in England*. (5. kiad.) Longmans, London etc.
- Trossbach, Werner – Zimmermann, Clemens (Hg.) 1998: *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven*. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 44.) Lucius & Lucius, Stuttgart

- Trossbach, Werner 1985 : *Bauernbewegungen im Wetterau-Vogelsberg-Gebiet, 1948–1806. Fallstudien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich.* (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 22.) Hessische Historische Kommission, Darmstadt
- Trossbach, Werner 1997: Historische Anthropologie und frühneuzeitliche Agrargeschichte deutscher Territorien. Anmerkungen zu Gegenständen und Methoden. *Historische Anthropologie* 5. 187–211.
- Trossbach, Werner 1998 : Beharrung und Wandel als Argument. Bauern in der Agrargesellschaft des 18. Jahrhundert. In: Troßbach, Werner – Zimmermann, Clemens (Hg.) *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven.* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 44.) Lucius & Lucius, Stuttgart, 107–136.
- Trossbach, Werner 1999: Immobilisme et mutations des sociétés agraires dans les territoires allemands du XVIII e siècle. In: *Bulletin d'information de la Mission historique française en Allemagne* 35. 144–178.
- Vivier, Nadine 1999: Vive et vaine pâtures. Usages collectifs et élevage en France, 1600–1800. In: *La terre et les paysans. Production et exploitations agricoles aux XVII e et XVIII e siècles en France et en Angleterre.* (Bulletin de l'association des historiens modernistes des universités 24.), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 73–106.
- Vivier, Nadine 2000: Politische und soziale Hemmnisse gegen die Aufteilung der Gemeindeg ter in Frankreich, 1750–1914. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2. 45–56.
- Wickham, Chris 2001: *Communautés et client les en Toscane au XII e siècle. L'origine de la commune rurale dans la plaine de Lucques.* (Bibliothèque d'Histoire Rurale, 2), Association d'histoire des sociétés rurales, Rennes (olasz eredeti: 1995)
- Zeitlhofer, Hermann 2001: *Besitztransfer und sozialer Wandel in einer ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit. Das Beispiel der s db hmische Pfarre Kaplicky, 1640–1840.* Masch. Diss., Wien, 2001.
- Zimmermann, Clemens 1999: La modernisation des campagnes allemandes, XIX e–XX e siècle. Les apports de l'historiographie récente. *Histoire des sociétés rurales* 11. 1. 87–108.
- Zimmermann, Clemens (Hg.) 2001: *Dorf und Stadt: ihre Beziehungen von Mittelalter bis zur Gegenwart.* DLG, Frankfurt am Main, 2001.
- Zolla, Daniel 1893–1894: Les variations du revenu et du prix des terres en France au XVII e et XVIII e siècles. *Annales de l' cole libre des sciences politiques* 8. 299–326, 439–461, 686–705;  s *Annales de l' cole libre des sciences politiques* 9. 194–216, 417–438.